

УДК 811.161.2'373 : 398(=161.2)9

DOI: 10.31891/2415-7929-2019-18-44-47

ОСПЧУК Г. В.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ ЇЖА В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ПРИКМЕТАХ ТА ПАРЕМІЯХ

У статті проаналізовано особливості мовної репрезентації концепту ЇЖА в народних прикметах, приказках та прислів'ях. Окреслено коло дослідників, які займаються питаннями концептуальної лінгвістики, акцентовано увагу на внеску сучасних зарубіжних і вітчизняних науковців в означену проблему. Виявлено закономірності вербалізації концепту ЇЖА в українському фольклорі, встановлено їхні домінуючі ознаки. Відзначено роль концепту ЇЖА як важливого текстотвірного чинника, що виконує змістову, стилістичну, емоційну й оцінну функції. Результати аналізу мовного матеріалу вказують на особливості традиційної української кухні. Концепт, представлений в повір'ях та пареміях, віддзеркалює етнічну специфіку поглядів на їжу, закономірно відтворює систему цінностей українського етносу.

Ключові слова : когнітивна лінгвістика, фольклор, концепт ЇЖА, концептуальна картина світу, вербалізація, народна прикмета, приказки, прислів'я – паремії.

OSIPCHUK H. V.

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

VERBALIZATION OF THE CONCEPT VERBALIZATION OF CONCEPT «MEAL» IN UKRAINIAN FOLK SIGNS AND PAREMIAS

Peculiarities of language representation of concept MEAL in folk signs, sayings, proverbs have been analyzed in the article. The circle of researchers that deal with conceptual linguistics has been outlined. Besides, attention has been focused on a significant contribution of foreign and domestic scientists on a defined problem.

The basic regularities of concept MEAL verbalization in Ukrainian folklore are revealed and are established its dominant features. The role of the concept MEAL in the culture of everyday life as a specific system of samples of preparing one or another products that are appropriate for a culture of a definite nation has been noted. It has been proved that different in character of denominations of mentioned above concept point out to peculiarities of view of life and worldview of a certain people, detail the defining national features of the character of the Ukrainians. Tokens with a defined semantics, interacting with each other, reconstitute a real world in mental representation, embodying by themselves knowledge and experience that passed down from generation to generation.

The notion of problem area of concept MEAL makes it possible to create a structured description nutritional standards in ethnic, cultural, psychological and social determination and, besides, to analyse mechanisms of their dissemination and functioning under different cultural and historical conditions.

The role of concept MEAL, as an important text-forming factor that performs meaningful, stylistic, emotional and evaluative functions has been noted. Results of the analysis of language material point out the specific features of traditional Ukrainian cuisine. Concept represented in the beliefs and paremias, reflects the ethnic specificity of views on MEAL, determines it as a vital necessity and naturally reproduces the value system of Ukrainian ethnos.

Attention is drawn to thematic specificity of the studied features and paremias that represent concept MEAL: numerous language constructions about bread are distinguished which is explained by the main activity of Ukrainians – husbandry. Besides, humor is noted as a distinctive page of our culture history.

Keywords : cognitive linguistics, folklore, concept MEAL, conceptual picture of the world, verbalization, folk signs, sayings, proverbs–paremias.

Актуальність дослідження

Сучасне мовознавство демонструє зацікавленість дослідників у зіставленні різних галузей науки, зокрема, з ХХ століття активно розвивається концептуальна лінгвістика, об'єктом вивчення якої є концепти

як «інформаційні структури свідомості, різні за способами формування і представлення знань про певні об'єкти і явища» [1: 258]. Концепт позначає оперативну одиницю, що вербально виражена різноманітними мовними засобами. Як складова когнітивних процесів людини, концепт базується на ментальному, образному та емоційно-оціночному компонентах. Саме концепт поєднує в собі свідомість, мислення й мову того народу, якому він належить, тобто орієнтований на духовність, суб'єктивність, соціальність і особисту сферу носія етнічної свідомості.

Аналіз останніх джерел

Твердження про відображення в мові національної культури зародилося кілька століть назад, однак в наукових розвідках започаткувалося пізніше – в працях В. Гумбольдта [2], продовжилося в ідеях О. Потебні [3], В. Русанівського [4] та інших.

Загалом у сучасній лінгвістиці концепт, як мовне явище, трактується в трьох напрямках: як значення чи поняття (школа Ю. С. Степанова) [5], як семантика мовного знаку (прибічники О. Д. Шмельова) [6], як результат «зіткнення слова з особистим і загальнонародним досвідом людини, тобто посередником між словами і дійсністю» (школа Д. С. Лихачова) [7: 280–281].

Концепт, як об'єкт дослідження концептуальної лінгвістики, є відносно молодим й актуальним явищем мовознавчої науки. У ХХІ столітті концепт як явище, що несе в собі національно-культурну інформацію про певний народ, вивчали Н. Венжинович [8], І. Голубовська [9], В. Жайворонок [10], В. Іващенко [11], Л. Карп'юк [12], З. Коцюба [13], П. Мацьків [14], М. Полюжин [15], А. Приходько [16], М. Слободян [17], Н. Слухай [18], О. Снитко [19] та інші.

Постановка проблеми, мета дослідження

Антропоцентричний підхід до вивчення концепту свідчить про вагомість цієї проблеми в мовознавчій науці. В широкому лінгвістичному колі мовних одиниць, які аналізують життєдіяльність людини, саме концепт ЇЖА займає найважливіше місце. Процес приготування та споживання їжі – один із невід'ємних факторів існування людини. Детальне вивчення концепту ЇЖА в певній культурі є сьогодні актуальним та необхідним, тому що кухня – один із визначних чинників народної самобутності. Багато зі страв кулінарії набули етнічної символіки, є своєрідним кодом національної культури. Кухня українського народу широко представлена в фольклорі: в народних прикметах та пареміях, що несуть в собі певну узагальнену думку та мають виховне значення.

У сучасній лінгвістиці дослідження концепту ЇЖА здійснено частково, що і зумовлює актуальність обраної теми. *Метою* наукового дослідження є виявлення особливостей українського національного менталітету. Досягнення мети вимагає виконання наступних *завдань*: окреслити коло дослідників, які вивчали питання концептуальної лінгвістики, звернувши увагу на внесок сучасних зарубіжних і вітчизняних науковців в означену проблему; виявити закономірності вербалізації концепту ЇЖА в українському фольклорі; проаналізувати семантичний рівень лексем концепту ЇЖА в народних прикметах та пареміях, як один із способів відображення культури українців; визначити функції, які виконує концепт ЇЖА як текстотвірний чинник.

Виклад основного матеріалу

Традиційна українська кухня складалася упродовж віків і є частиною культурного надбання народу. Різноманітні страви та способи їх приготування виступають специфічними ознаками національних особливостей етносу. Харчування українців формувалося в значній залежності від природно-географічних умов і зумовлених ними напрямів господарської діяльності [20: 136].

Обрядовість українців нерозривно пов'язана з прикметами, в основі яких є століттями сформований народний календар. Кожне свято чітко регламентувало діяльність людини, а тому найпочесніше місце відводилося хліборобству [21: 9], як основному заняттю. Для селянина довгоочікуваною порою року була весна, з настанням якої дбайливі господарі виходили в поле. З початком сезону польових робіт в українців пов'язано багато прикмет: *Якщо на Євдокії (14 березня) сонячний день, то вродить пшениця, а похмурий – просо і гречка* [21: 9], коли в цей день *Вітер з півдня – врожайний на хліб рік* [21: 19]; *Дочекався Луки (5 травня) – ані хліба, ні муки* [21: 9]; *На Юрка (6 травня) сховається в житті курка* [21: 9]; *На Прокопа (21 липня) має бути в полі жита копа* [21: 9]; *На Бориса й Гліба (6 серпня) берися до хліба* [21: 9]. За віруваннями українців, 9 березня на свято Івана Предтечі поверталися з вирію птахи: *Якщо бачили журавлів, то рахували, скільки їх у небі, – стільки коштуватиме «корець жита» (мірка для зерна)* [21: 19].

Літні місяці теж багаті на прикмети: *Коли червень медовий, то рік не вельми хлібовий* [21: 71]; *Часті блискавиці в червні – на врожай зернових* [21: 72]; *Літо з дощами – осінь з грибами* [21: 122]; *Рясно цвіте гречка – на спекотне літо* [21: 72]. Восени українці збирали вирощений врожай: *З осені колос наливається* [21: 121]; робили прогнози на зиму: *Цибуля в кожух одягається – від морозів ховається* [21: 122]; *Добре вродив щавель – на теплу зиму* [21: 122]. Взимку – відпочивали та святкували: *Зима літо годує* [21: 158]; загадували погоду та врожайність на наступний рік: *Зима морозяна з великим снігом передвіщає гарний врожай хліба* [21: 160].

Значна кількість українських прислів'їв та приказок саме про хліб: *У березні ячмінь каже: «Кидай мене в болото – буду як золото, топчи мене у грязь – будеш як князь!»* [21: 21]. Навколо хліба зосереджується все існування людини: *Хліб – усьому голова!* [22: 1]. Його звеличують: *Хліб – батько, вода – мати* [22: 1], йому підпорядковуються час і простір: *Хліб – над усею їжею пан* [22: 1]. У пареміях відображено великий досвід і важливе життєве правило щодо осмислення ролі хліба в житті українців. Хліб є не лише предметом їжі, він відіграє вагомий роль в усіх обрядах та звичаях: *Паляниця – хлібова сестриця* [23: 1]. Жодна страва не може зрівнятися з хлібом і способами його приготування та розмаїттям готових виробів.

До випікання хліба господині-українки ставилися з особливою увагою. Окрім українців, жоден з народів не мав звичаю пекти пироги: *Де пиріг із грибами, там і ми з руками* [22: 1], *Не гарна хата вуглами, а гарна пирогами* [22: 1], *Пироги – не вороги* [22: 1]. Менталітет українців виявляється і в щирому та доброму гуморі, у них завжди прокидається невтомне бажання веселитися самим і веселити інших: *Житній хліб – пирогів дід* [22: 1]; *Легкого хліба захотів* [23: 1]. З муки, крім хліба, виготовляли чимало інших страв: коржі, перепічки, пампушки, пироги, млинці, оладки та ін. Варені страви з борошна вражають різноманітністю: затірка, галушки, локшина, вареники, кльоцки [20: 139]. На Сорок святих (22 березня) матері випікали з тіста таке печиво, що нагадувало птахів – «жайворонків» чи «голубів» [21: 20], й закликали весну. У цей день дівчата варили *сорок вареників* [21: 20]. Вареники начинялися капустою, картоплею, сиром, гречаною кашею, вареною квасолею, маком, свіжими ягодами: *Благодареники за вареники: каші не їв, борщу не бачив* [22: 1]. Вареники засмажували салом чи олією з цибулею, заправляли сметаною [20: 139]. Їх готували переважно у неділю або святкові дні: *Вареники – Божі хваленики: всяке хвале, та не всяке варе* [22: 1].

Чим глибше занурюєшся в історію нашого народу, тим більше переконуюєшся, як багато мудрості закладено у фольклорі. Здавна відомо, що українці – народ хазяйновитий, гостинний та любить поїсти. Процес їжі – це своєрідний ритуал, наділений таємними символами й знаками: *Батька й матір забудеш, а їсти – ніколи* [23: 1]. Найбільш поширеною стравою в Україні є борщ: *Що до чого, а борщ до хліба* [22: 1], *Борщ та каша – їжа наша* [22: 1], *Борщ без каші – удівець; каша без борщу – вдова* [22: 1]. Значне місце у

повсякденному харчовому раціоні жителів України відводилося каші, яку готували з пшеничної, ячмінної, гречаної, кукурудзяної, пшоняної та інших круп. Каші належать до архаїчних страв: *Вівсяна каша сама себе хвалить, а гречану люди хвалять* [22: 1], *Воду вари, вода буде; пионо вари – каша буде* [22: 1], *Заварив кашу – не жалій масла* [22; 1].

Значне місце у народному харчуванні українців посідали овочеві страви. Надзвичайно багатим був асортимент страв з картоплі, капусти. Окремі страви з буряка, редьки, моркви готувалися рідко: *Гірка редька, та їдять; погано замужем, та йдуть* [23: 1]. В українців є чимало прикмет щодо можливого урожаю овочів: *Якщо на Казимира погода (4 березня), то буде на бараболю урода* [21: 18], на Євдокії (14 березня): *гарний день – на врожай огірків та опеньків* [21: 19], або *За цвітінням осики визначають строки ранньої сівби моркви, а за цвітінням черемхи – картоплі* [21: 39]; *Багато оводів у червні – врожай на огірки* [21: 73].

Приготування страв – нелегка наука. Мистецтво приготування їжі та ритуали її споживання є важливими елементами культури: *Не розбивши крашанки, не приготуєш яєчні* [23: 1]. Українці – дуже працьовитий народ, а коли людина життєрадісна й працьовита, то вона любить їсти: *Від гарного обіду й вечеря буде* [22: 1], *У робочого чоловіка в животі й долото згорить* [22: 1].

Українці завжди сміються над собою: *До борщу пан, а до м'яса сам* [22: 1]. Здатність кепкувати з самого себе – визначальна ознака менталітету: *Який за столом, такий і за роботою* [22: 1]. *У цьому сунві циган купався (чорний)*» [23: 1], *Щось за лихо стало, чи від крупів, чи від сала* [23: 1], У пареміях українці з гумором констатують: *Де сало шкварчить, там людей кишить* [22: 1], *Із медом і долото згризеш* [22: 1] або *Із медом і чобіт добрий* [23: 1]. Традиції сміхової культури – це самобутня сторінка історії нашої культури: *Стільки смаку, як у печеному раку* [22: 1], *Суп – хоч голову мий* [22: 1], *Сало не велика слава, а все ж ласощі* [23: 1].

Отже, концепт ЇЖА, як важливий текстотвірний чинник, виконує змістову, стилістичну, емоційну й оцінну функції. Уявлення про проблемне поле концепту ЇЖА дозволяє створити структурований опис харчових норм в етнічній, культурній, психологічній і соціальній обумовленості, а також проаналізувати механізми їхнього поширення й функціонування на різних культурно-історичних етапах. Результати аналізу мовного матеріалу вказують на особливості традиційної української кухні. Концепт, представлений в повір'ях та пареміях, віддзеркалює етнічну специфіку поглядів на їжу, визначає її як життєву необхідність, закономірно відтворює систему цінностей українського етносу.

Висновки

Мовна репрезентація концепту ЇЖА в українських народних прикметах та пареміях є достатньо частотною і характеризується різноманіттям лексичних й семантичних компонентів. Простежується безпосередній зв'язок таких мовних конструкцій із сутністю етнічного характеру, так як національні страви можна вважати засобом самоідентифікації народу. Невичерпні фольклорні джерела характеризують особливості життя та побуту певного етносу, презентують частину національної картини світу в мові, що в свою чергу є частиною національної культури концептосфери українців.

Перспективи використання результатів дослідження

Отримані результати зумовлюють розширення межі наукових уявлень концептуальної лінгвістики. Дослідження паремій, як репрезентантів національно-культурної специфіки етносу, дає можливість застосувати матеріал у теоретичних та практичних курсах з української мови, літератури, фольклору, етнології, культурології, країнознавства.

Література

1. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика :напрями та проблеми : підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М. : ОАО ИГ «Прогресс», 2000. – 400 с.
3. Потебня О. Думка й мова (фрагменти) / О. Потебня // Слово. Знак. Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С. 23–39.
4. Русанівський В. М. Мова в системі культурних цінностей / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1987. – № 5. – С. 3–8.
5. Степанов Ю. С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации / Ю. С. Степанов. – М. : Языки славянских культур, 2007. – 248 с.
6. Шмелев А. Д. Русский язык и неязыковая действительность / А. Д. Шмелев. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 496 с.
7. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : Антология. – М. : Akademia, 1997. – С. 280–287.
8. Венжинович Н. Ф. Концептуальна і мовна картини світу як похідні етнічних менталітетів / Н. Ф. Венжинович // Лінгвістичні студії : збірник наукових праць. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – Вип. 14. – С. 8–12.
9. Голубовська І. О. Етнічні особливості української та національно-мовної картини світу / І. О. Голубовська // Studia Linguistica. – 2010. – № 3. – С. 400–412.
10. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. –К. : Довіра, 2006. – 703 с.
11. Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) : монографія / В. Л. Іващенко. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.
12. Карп'юк Л. А. Основні підходи до розуміння менталітету сучасними вченими / Л. А. Карп'юк // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 6. – С. 76–83.
13. Коцюба З. Г. Паремійні фонди мов як контамінація різночасових міжкультурних світоглядних нашарувань / З. Г. Коцюба // Мовознавство. – 2009. – № 2. – С. 34–47.
14. Мацьків П. Концептосфера БОГ в українському мовному просторі : монографія / П. Мацьків. – Дрогобич : Коло, 2007. – 332 с.
15. Полюжин М. М. Про синкретичні теорії концепту / М. М. Полюжин // Проблеми романогерманської філології : збірник наукових праць. – Ужгород : Ліра, 2006. – С. 5–20.
16. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А. М. Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2008. – 332 с.
17. Слободян М. В. Концепт як одиниця когнітивних досліджень / М. В. Слободян // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Серія «Філологічна». – 2010. – Випуск 16. – С. 276–284.
18. Слухай Н. В. Етноконцепти та міфологія східних слов'ян в аспекті лінгвокультурології / Н. В. Слухай. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2005. – 167 с.
19. Снитко О. С. Коди культури у мовній об'єктивізації дійсності / О. С. Снитко // Studialinguistica : збірник наукових праць КНУ ім. Т. Шевченка. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – Вип. 1. – С. 115–121.

20. Культура і побут населення України : навчальний посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – 2-е вид., доп. та перероб. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.

21. Скуратівський В. Місяцелік : український народний календар / В. Скуратівський. – К. : Мистецтво, 1993. – 208 с.

22. Українські прислів'я та приказки про їжу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : – URL : <https://vislovi.in.ua/prykazky-ta-prysliv-ya-pro-izhu/> – Назва з екрана.

23. Українські прислів'я та приказки про їжу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://traditions.in.ua/usna-narodna-tvorchist/pryslivia-ta-prykazky/23-pryslivia-ta-prykazky-pro-izhu-ta-khlib> – Назва з екрана.